

25. Кузьмич Н.С. Археологічні дослідження Чигиринщини в XIX–50-х роках XX ст. / Н. Кузьмич // Історичний феномен Чигиринського краю: Матеріали науково-практичної конференції Національного історико-культурного заповідника “Чигирин” (3–4 жовтня 2001 р.) – К., 2003. – С. 36–41.
26. Горішний П.А. Археологічні дослідження в Чигирині / П. Горішний // Археологічні дослідження на Черкащині. – Черкаси: Сіяч, 1995. – С. 119–122.
27. Каргер М.К. Древний Киев / М. Каргер. – Т. 1. – Москва; Ленинград, 1958. – 580 с.
28. Ковпаненко Г.Т. Памятники скифской эпохи Днепровского лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион) / Г. Ковпаненко, С. Бессонова, С. Скорый; отв. ред. Б.Н. Мозолевский. – К.: Наук. думка, 1989.
29. Бобринский А.А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. – В 3-х томах. – Т. 2 / А. Бобринский. – Санкт-Петербург, 1894. – 174 с.
30. Державний архів м. Києва. – Ф. 16, оп. 354, спр. 33. – 16 арк.
31. Артюх А.Е. К вопросу о методике археологических исследований во второй половине XIX в. (на примере деятельности В. В. Радлова) / А. Артюх // Актуальные вопросы Сибири. Пятое научные чтения памяти профессора А.П. Бородавкина: Сб. научных трудов / Под ред. В.А. Скубневского, Ю.М. Гончарова. – Барнаул: Изд-во “Аз Бука”, 2005. – С. 251–253.

Надійшла до редакції 06.12.2011

Затверджена до друку 20.01.2012

Аннотация. *Марьян Л.В. Методика полевых археологических исследований в XIX – начале XX в. (на примере Киевской губернии).* В статье рассмотрены особенности и процесс усовершенствования методики археологических исследований в XIX – начале XX в. на основании анализа инструкций и рекомендаций, существующих в то время, а также на примере раскопок конкретных археологов, которые занимались изучением археологических памятников в Киевской губернии. Сделаны выводы о роли наработок дореволюционных исследователей в дальнейшем развитии археологии.

Ключевые слова: история археологии, методика археологических исследований, Киевская губерния, археологические памятники, курган, поселение, городище

Summary. *Maryan L.V. The method of the archeological research in the 19th-beginning 20th century (on Kyivska Guberniya example).* In this article are rendered features and a process of the development of the methods of the archeological research in the 19th-beginning 20th century, based as on analysis of the instructions and recommendations existed that time as on the example of specific archeologist's excavations that investigated archeological monuments in Kyivska Guberniya. It was made a conclusion about a role of the investigator's achievement in the further development of archeology.

Key words: history of archeology, archeological research method, Kyivska Guberniya, archeological monuments, mound, settlement, site of ancient settlement

УДК 477“1920”:338.3.002.2

О.В. Чеберяко

ДЖЕРЕЛА ФІНАНСУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В УСРР ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1920-х рр.: ПРІОРИТЕТИ БЮДЖЕТНОЇ ПОЛІТИКИ

Висвітлено фінансування державної промисловості союзного та республіканського підпорядкування за рахунок державного бюджету і банківського кредитування у другій половині 1920-х років. Показано, що фінансування республіканської промисловості не відповідало її ролі й місцю у загальносоюзному промисловому виробництві.

Ключові слова: промисловість, джерела фінансування, доходи, бюджет, податки, Українська СРР

Постановка проблеми

Якщо перша половина 1920-х рр. вирізнялася проголошенням, формуванням і поступовим застосуванням тактики і стратегії нової економічної політики (непу), спрямованої на зміцнення політично-економічних підвалин радянської влади, то на другу припали складні організаційно-господарські проблеми. Неп, враховуючи наявність карально-репресивних і ліберальних методів регулювання господарських відносин, досяг свого тактичного завдання на середину 1920-х рр., відносно стабілізувавши фінансово-економічну систему і унеможлививши подальше загострення соціальної напруги, тому саме тоді постало питання про його стратегічний задум.

Теоретик більшовицької партії М. Бухарін, аналізуючи у 1921 р. суть непу, вважав його основним завданням “... побудову нашої червоної промисловості, тобто нашої соціалізованої промисловості” [1, 4]. Збільшення промислового виробництва будь-якою ціною, навіть шляхом дозволу “дрібнобуржуазних і великобуржуазних господарських форм” – становило головну мету нового курсу більшовиків, а “завершенням стратегічної операції” він вважав ситуацію, коли буде “... побудована на основі додаткової кількості продуктів велика соціалізована промисловість”. Тоді можна було б здійснити “поворот руля в інший бік”, тобто змінити непівський курс. Цей поворот Бухарін вбачав у “... поступовій економічній ліквідації великого приватного господарства та економічному підпорядкуванні дрібного виробника управлінню великої промисловості” [1, 12]. Отже, діяльність кооперативної та приватної промисловості, розвиток торгівлі, сільськогосподарського підприємництва спрямовувалися на відновлення державної промисловості. Тактико-стратегічне маневрування довкола нової економічної політики, з різними “операціями” та “поворотами”, засвідчувало про її тимчасовість, а, з іншого боку, про своєрідний компроміс держави і суспільства, крок влади перед черговим соціально-економічним експериментом.

До стратегічного плану промислового розвитку другої половини 1920-х рр. належали надто складні питання, якщо брати до уваги їх вагомість та конкретність, ніж саме нормативно-правове впровадження непу. Влада ставила своїм завданням досягти довоєнного рівня промислового виробництва, завершити оптимізацію системи управління промисловістю, обґрунтувати поточний та перспективний плани розвитку господарства, використовуючи внутрішні фінансові ресурси – бюджет, позики населення, банківський кредит. Методи управління, планування та регулювання, які тоді застосовувалися, торкалися усього господарства, однак підпорядковувалися одній меті – зміцненню державної промисловості.

Мета

Її відродження можна висвітлювати з погляду історико-економічної науки, заглиблюючись у специфіку адміністративно-фінансових важелів централізації та концентрації виробництва, але важливо з’ясувати організаційно-функціональну доцільність поділу промисловості на союзню та республіканську, їх неоднакове фінансування, відтак і пріоритетність самої бюджетної політики радянських органів влади, що і є метою запропонованої розвідки. Предметом цього дослідження є роль і місце власних коштів промисловості, бюджетного асигнування, вексельного та банківського кредитування, позик, вивчення питомої ваги республіканської промисловості у загальносоюзній, а з іншого боку перерозподіл прибутку на потреби бюджету УСРР та СРСР.

Виклад основного матеріалу

Друга половина 1920-х рр. супроводжувалася пошуком оптимальної системи управління промисловістю, тому що її попередні організаційно-господарські форми уже не відповідали новим завданням і запитам, особливо в умовах швидкого відновлення аграрного виробництва, розширення внутрішнього ринку, виокремлення важкої індустрії в якості пріоритетної галузі економіки. Для наукового обґрунтування базових принципів і напрямків системного реформування управління промисловістю була створена група учених на чолі з професором П. Фомінін. Ними були розроблені тези, які обговорювалися на засіданні президії ВРНГ УСРР 21 грудня 1926 р. [2, 39–41]. Його учасники підкреслювали посилення централізації та паралелізму в управлінні, небувалий бюрократизм, гіпертрофію ВРНГ СРСР, дублювання роботи трестів і галузевих наркоматів, втручання трестів у справи підприємств, зверхність центральних установ та їхній директивно-наказовий принцип керування. Група П. Фоміна пропонувала децентралізацію багатьох управлінських ланок, розмежування регулятивних функцій між ними, усунення бюрократизму, дублювання, унеможливлення втручання ВРНГ СРСР у роботу трестів. Уніфікація та одночасна оптимізація структури управління промисловістю мали б створити умови для її ефективного фінансування з різних джерел. Особливо за рахунок державного бюджету. Реформування промисловості стосувалося не лише її управлінських структур в Україні, а й узгодження відносин між соювною та республіканською ВРНГ, позаяк на території УСРР діяли загальносоюзні трести, представництва російських промислових об’єднань. ВРНГ УСРР залишалася об’єднаним наркоматом, функціонально підпорядкованим союзному. У

пояснювальній записці до видаткового кошторису з держбюджету 1926/27 р. зазначалося, що ВРНГ УСРР "... керує, регулює та наглядає за усією промисловістю України, а також і торговими підприємствами, що їй підлягають" [3, 34]. Президію ВРНГ очолював тоді К. Сухомлин. До неї входили М. Мішков, З. Табаков, В. Адриянов, Л. Бенчін, О. Маслов, Я. Совцов, І. Фалькевич, Й. Косіор, Г. Ломов [4, 40]. Саме вони вирішували організаційні питання розвитку української промисловості, очолюючи правління трестів та ухвалюючи різного роду циркуляри. Від їхньої позиції залежали принципи і напрямки реформи управління, надто підприємствами загальносоюзного підпорядкування, а їхній статус визначав і відповідний рівень бюджетного асигнування галузі.

Тези П. Фомина, які розглянула президія ВРНГ УСРР, виявилися програмним документом українського наркомату, віддзеркалюючи його роль і місце в управлінні промисловим розвитком. Підсилюючи його повноваження, розробники реформи пропонували загальносоюзним трестам подавати до ВРНГ УСРР плани, контрольні цифри, забезпечувати їх інспекційним контролем та обстеженням із боку українського уряду. Реорганізація поширювалася на конкретні трести. Зокрема, пропонувалося розділити Південний металургійний трест (Південсталь) на три самодіяльні господарські одиниці. Але вирішили залишити їх у чорній металургії, надавши функцій технічного керівництва та господарського нагляду. Так, Донецький кам'яновугільний трест із виробництва та продажу кам'яного вугілля й антрациту (Донвугілля), Південний рудний трест (ПРТ) також залишилися без особливих структурних змін, а в решті загальносоюзних трестах (Південний машинобудівний трест, Південний хімічний трест) визнали доцільним створення союзних промислових об'єднань. Президія ВРНГ УСРР вирішила зосередити за собою управління підприємствами цукрової промисловості, окремими металургійними заводами, ртутними копалинами і підприємствами гірничої галузі, вилучивши їх із союзного підпорядкування.

Обговорення реформи управління промисловістю відбувалося публічно, про що свідчать матеріали періодичної преси тих років. Галузевий та адміністративно-функціональний принципи управління промисловими підприємствами, на думку тодішніх фахівців, призводив до ситуації, коли в одному районі зосереджувалися заводи і фабрики, які належали до союзної, республіканської та місцевої промисловості, відтак підпорядковувалися різного рівня трестам, місцевим раднаргоспам, ВРНГ УСРР та главам ВРНГ СРСР [5]. Наприклад, створюючи Державне об'єднання цукрової промисловості РСФРР та УСРР ("Сахаротрест"), реформатори залишили за центральним апаратом загальне планування і регулювання виробництва, централізований збут продукції, а заводам надавали право вирішувати самостійно організаційно-виробничі питання [6]. Започатковані на зорі непу організаційні принципи управління промисловістю вважалися застарілими, тому пропонувалося позбавити ВРНГ оперативних функцій, передавши їй винятково директивні [7]. Останні обмежувалися встановленням показників динаміки промислового розвитку (імпорт, політика цін, фінансування основних галузей), позаяк решта функцій мала бути передана до союзних республік [8]. ЦСУ СРСР інформувало наркома Робітничо-селянської інспекції СРСР С. Орджонікідзе про скорочення звітності та ліквідацію паралелізму в управлінні промисловими підприємствами [9], тому що окремі з них підлягали 75-разовому контрольному-ревізійному огляду протягом року [10]. Відносини між заводом і трестом мали відбуватися на принципах госпрозрахунку, відтак підприємствам надавалося б право самостійно реалізовувати продукцію в межах місцевого ринку, але за цінами тресту. Охорона праці і зарплата також належали до компетенції правління тресту. Висловлювалися пропозиції стосовно децентралізації апарата управління, але посилення централізації загального керівництва та планування [9]. Зокрема, Л. Бенчін, аналізуючи систему планування промислового розвитку в УСРР, визнав абсурдним наявність планів – республіканського, місцевого, союзних трестів та зведеного ВРНГ, позаяк було дуже складно врахувати питому вагу кожної з галузей. Ухвалення республіканських планів розвитку промисловості відбувалося у Москві, яке тривало до шести місяців, а "... згодом довідуємось, що вони скорочені" [11]. Правління союзної ВРНГ вивчало республіканські плани, корегуючи динаміку промислового розвитку, зростання зарплати, норми накопичення, політику цін, обсяги капітального будівництва, державного фінансування, банківського кредитування,

імпорту та експорту, а решту другорядних питань надавало республіканським наркоматам. Виробничі програми республіканських трестів, у межах виділених для галузі фінансових лімітів, затверджувала ВРНГ УСРР.

Принципова позиція ВРНГ УСРР щодо реорганізації системи управління промисловістю була заявлена у промові К. Сухомлина на пленумі ВРНГ СРСР 21 лютого 1927 р. Він вважав доцільним залишити за союзним відомством паливну, електротехнічну та металургійну промисловість, а решту галузей передати до управління республік, запропонувавши перехідну форму – мандатне управління союзними підприємствами на території УСРР та інших республік [12]. Керівник союзної ВРНГ В. Куйбишев не заперечував проти надання господарської самодіяльності заводам, але з посиленням планового керівництва, однак вважав за потрібне здійснення системної реформи, тобто реорганізацію управління промисловістю по вертикалі – за галузями та адміністративними районами. Республіки, на його переконання, мали певні особливості, тому територіальний принцип управління в особі керівництва раднаргоспами визнав цілком доцільним [9]. Він завершив дискусію стосовно реформи управління промисловістю, виголосивши на IV-му Всесоюзному з’їзді рад 26 квітня 1927 р. її узагальнюючий принцип: централізація планового керівництва і децентралізація оперативних функцій [13]. Лейтмотивом доповіді В. Куйбишева була єдина вимога: не допустити розвалу схеми управління промисловістю. Вона фактично залишилася без суттєвих змін, хоча було скорочено звітність, кількість ревізій та ліквідовано ревізійні комісії при трестах.

Отже, реформа системи управління промисловістю завершилася тим, що низка заводів отримала право господарської самодіяльності, а республіканські трести право оперативного керівництва, однак зберігався привілейований статус загальносоюзних трестів. 23 лютого 1927 р. ВУЦВК та РНК УСРР скасували дію постанови “Про державні промислові підприємства, що функціонують на підставі комерційного розрахунку (трести)” від 2 липня 1923 р. [14, 38], а 5 травня 1927 р. ухвалили іншу, якою заклали правові основи реєстрації статутів трестів [15, 107]. 4 липня 1928 р. з’явилася постанова ВУЦВК та РНК УСРР “Устава про державні промислові трести УСРР”, яка юридично оформила республіканський статус промислових об’єднань [16, 165]. Вони набули прав “самостійної господарської одиниці”, юридичної особи та оперативної роботи на території СРСР, але оподатковувалися загальнодержавними та місцевими податками. Трестам надавалося право отримувати кредити від державних, кооперативних та приватних кредитних установ та приватних осіб, а також випускати позичкові облігації. Незмінним залишалось право ВРНГ СРСР ухвалювати плани розвитку республіканської промисловості, розглядати ліміти її бюджетного та банківського фінансування, унеможливаючи “собезівсько-бюджетні устремління” суб’єктів господарювання. Саме на цю обставину звертала увагу президія ВРНГ СРСР [17].

Основні регулятивно-фінансові важелі розвитку промисловості зосереджувалися в економічному відділі планово-економічного управління ВРНГ СРСР, який, спираючись на директиви президії, давав “вказівки” головним управлінням, трестам, синдикатам та ВРНГ союзних республік зі складання контрольних цифр розвитку галузей промисловості, капітального будівництва, реконструкції діючих заводів. Згідно наказу союзної ВРНГ 27 квітня 1928 р., розпочалося конкретне формування контрольних цифр 5-річного плану, якими безпосередньо опікувався голова Держплану СРСР Г. Кржижанівський [18, 296–303]. 12 травня 1928 р. Центральна комісія перспективного планування подала на розгляд президії Держплану директиви та економічні показники розвитку господарства республік, а 15 грудня постав другий варіант контрольних цифр 5-річного плану промисловості. На підставі союзних директив формувалися республіканські плани, відтак ВРНГ СРСР, враховуючи контрольні числа промислового розвитку, встановлювала і відповідні ліміти бюджетного фінансування. Абстрактні контрольні цифри, які були своєрідним економічним прогнозом темпів та обсягів промислового виробництва, стали обмеженням фінансування республіканської промисловості, бюджет якої був лімітованим центральними установами.

До середини 1920-х рр. основним джерелом фінансування промисловості був державний бюджет, а наприкінці 1924 р. центр ваги змістили на банківське кредитування

[19, 24], тому що стабілізувалася грошова одиниця. Концентрація та спрямування бюджетних коштів на розвиток промисловості забезпечила відновлення її довоєнного рівня розвитку на 35% [20, 11]. У 1925/26 р. Південмаштрест випустив 100 тракторів, собівартість кожного з яких становила 15,4 тис. крб, реалізувавши половину за ціною 11,6 тис. крб.. Відтак матеріально-фінансові збитки досягли 160 тис. крб [21, 93]. Кредитне фінансування промислових підприємств і трестів відбувалося за терміновими видатковими розписами, які склалися відповідно до номенклатури витрат, але терміном на 3 місяці. Абсолютна сума кредитування у 4,5 рази перевищувала суму бюджетного асигнування промисловості у 1924/25 р., а обсяг прибутків промисловості збільшився тоді у 2,5 рази. Трести стали боржниками банків. Промисловість, попри її реформування і самодіяльність трестів, не стала джерелом самофінансування. Наприклад, із 28,3 млн крб неподаткових доходів, зібраних у 1924/25 р., частка держпромисловості становила 8,2 млн крб, тобто близько третини [19, 94]. Бюджетне фінансування відбувалося у вигляді “звичайних” і “надзвичайних” видатків. До других були віднесені асигнування на виробничі потреби – розвиток с/г, промисловості, електрифікації, збільшення статутного капіталу Держбанку тощо. Питома вага фінансування промисловості серед “надзвичайних” видатків становила тоді 28,9% загальної суми кредитування господарства, посівши другої сходинки після кредитування сільського виробництва.

Валова продукція промислових підприємств різного рівня підпорядкування збільшувалася. Приміром, продукція республіканської промисловості досягла у 1925/26 р. 74,6 млн крб, наступного 1926/27 р. 154 млн крб, а союзна на теренах УСРР відповідно 152,6 млн та 343,1 млн крб [22, 18]. Основними виробниками продукції, судячи з її реалізації, були підприємства харчової, металообробної промисловості та с/г машинобудування, які разом давали більш двох третин вартості валової продукції. Зазначимо, що продукція двох союзних трестів (Донвугілля та Південсталі) перевищувала вартість усієї гуртової продукції республіканської промисловості. Українська місцева промисловість становила третину республіканської, але для доходної частини бюджету мала значення сума промподатку, яка залежала від прибутку, тобто від реалізації товарної частини промислової продукції. Вона досягла у першому кварталі 1927/28 р. 44,2 млн на підприємствах місцевої, 99,1 млн республіканської та 225 млн крб союзної промисловості [23, 2]. Дивно, але станом на грудень 1927 р. українська трестована промисловість заборгувала банкам 72 млн крб, а по векселях 50 млн крб, тобто її прибутку не вистачало для погашення банківсько-кредитної заборгованості. Підприємства загальносоюзної промисловості заборгували банкам понад 200 млн крб, відтак банківське кредитування виявилось своєрідним донором, мобілізуючи різні фінансові джерела. Потреби зростали, особливо на капітальне промислове будівництво. Так, голова правління Південсталі Й. Косіор, виступаючи 15 травня 1927 р. на з'їзді керівників заводів і головних інженерів тресту, визнав “недостатньою” суму 76 млн крб для здійснення програми капітального будівництва в межах тресту. Фінансовий план треста постійно змінювали, що заважало збалансованому розвитку галузі. На заводах Південсталі виплавили 72% чавуну, 55% сталі і 53% прокату їхнього союзного виробництва [24], але прибуток від їхньої реалізації посідав мізерну частку у доходах бюджету, тому що експорт цієї продукції був символічним, а внутрішня реалізація відбувалася за рахунок безготівкового обміну, взаємного постачання та взаємозаліку, позаяк існували єдині митні кордони, єдина банківсько-кредитна система, єдина грошова одиниця, довершена централізація планування. Трест Донвугілля заборгував банкам 28 млн крб, Південний рудний трест 4 млн крб [23, 2], тому ВРНГ зверталася до Держбанку з проханням про перенесення дати погашення, отримуючи чергові субсидії. Центральні трести виконували, навіть перевиконували промислово-фінансові плани – Південсталь на 12%, Сільтрест на 16%, але Хімвугілля і Коксобензол не виконали запланованих обсягів виробництва та реалізації продукції, тому що бракувало сировини, нових технологій. Уповільнення промислового виробництва у 1926/27 р., на думку керівників структурних підрозділів ВРНГ УСРР, було зумовлене “...завершенням відбудовного періоду і початком періоду реконструкції” [25, 72]. Обсяг промислового виробництва у 1927/28 р., судячи з постанови третьої сесії ВУЦВК від 22 березня 1928 р., перевищував довоєнний рівень, але металургійна галузь досягла

лише 72% [26, 79]. Вищий законодавчий орган України констатував “напружений фінансовий стан окремих трестів” та “виснаження основного капіталу” Південсталі, Донвугілля, Південмаштресту. Відбудова їх промислових потужностей була спрямована на збільшення випуску продукції за будь-яку ціну, тому бюджетне асигнування та банківські кредити спрямовувалися на досягнення промпланів, нехтуючи питаннями технологічного переоснащення підприємств. Держава не мала достатніх валютних резервів для закупівель імпортного обладнання і зосереджувалася на експлуатації технічно-виробничих можливостей заводів і фабрик державної промисловості. Правління ВРНГ УСРР для оснащення нових і переоснащення старих підприємств загальносоюзної промисловості, а також “...щоб асигнування на капітальні роботи Південсталі були доведені до розміру, що забезпечує установку імпортного устаткування” просило від союзного керівництва 304 млн крб, але отримано було лише 240 млн крб [26, 79]. Фінансовий тягар лягав на державний сектор, тобто бюджетне і банківське кредитування промисловості, позаяк зовнішнього інвестування соціалістичної промисловості не існувало, навіть доводилося сплачувати колишні царські борги перед західними державами в обмін на право торгівлі з ними. Державні органи намагалися заощаджувати на адміністративних видатках, економлячи кошти, тому без кошторису не розпочиналося капітальне будівництво та реконструкція підприємств, а відповідальність за їх цільове використання покладалася на керівників трестів.

Джерела фінансування промисловості та інших галузей господарства загалом визначилися – податкові і неподаткові надходження до бюджету, а також власні кошти промислових підприємств, субвенції з резервного державного фонду, векселя, банківський кредит і позики фізичних та юридичних осіб на території УСРР. Отак, у 1925/26 р. бюджетне фінансування усіх галузей економіки становило 30 млн, у 1926/27 р. 64,4 млн крб. Зазначимо, що сума промподатку досягла тоді 35 та 44 млн крб відповідно до кожного року [27, 26]. Отже, частка промислового податку не завжди співпадала з бюджетним фінансуванням, тому Наркомфін УСРР залучав інші джерела, розробляючи видаткову частину бюджету. Від союзного бюджету у 1925/26 р. на потреби республіканської промисловості надійшло у вигляді позики для Українського тресту с/г машинобудування (УТСМ) – 4,3 млн крб, а також на відбудову господарства – 14,1 млн крб [28, 32]. За перше півріччя 1925/26 р. податковим органам вдалося стягнути 42,5% річної суми промислового податку, а піврічної – 94% [29, 49], що перевищувало темпи надходження порівняно з с/г, відприбутковим і рентним податками.

Наповнення бюджету було тоді актуальною політичною та економічною проблемою, якою переймався не лише Наркомфін, а також ВРНГ УСРР та інші наркомати. Пошуком коштів займалися податкові структури. Приватизацію промислових підприємств шляхом їхнього продажу на аукціонах тоді не практикували, тому що відбувалася денационалізація дрібних фабрик і заводів. Відтак кошти до державної казни надходили від державного мита і орендної плати. Вартість підприємств комунального господарства у січні 1925 р. становила 100 млн, а комунальних споруд – 75 млн крб [28, 270], але їх не продавали, тому що вони давали 55,2% прибутків місцевого бюджету. Режим економії, тобто скорочення штатів наркоматів та установ, заощадив 16,8 млн крб бюджетних коштів. Із них лише за рахунок торгових представництв та адміністративних установ – 6,5 млн крб [30]. Скорочення окремих наркоматів становило 40% їхнього бюджетного утримання [31], а ВРНГ УСРР – 20%. Існували й інші джерела формування доходної частини бюджету, які стосувалися перегляду прав центру та союзних республік.

Державний бюджет віддзеркалював фінансово-економічні можливості країни, але його витрати залежали від політичної доктрини, її пріоритетів. Валова і товарна продукція усіх секторів господарства, національний доход і прибутки конкретних галузей створювали солідарну матеріальну цінність, яку використовували фінансові органи для формування бюджету. “Держава, – наголошував у 1926 р. номенклатурний працівник та колишній член колегії Наркомфіну УСРР В. Доброгаєв, – перерозподіляючи ці цінності через свої бюджетні плани, має можливість регулювати народногосподарський розвиток, або шляхом заохочення тих чи інших галузей народного господарства, або шляхом інтенсифікації чи послаблення тих або інших соціально-економічних явищ” [32, 46]. Дієздатність бюджету залежала не від

його адміністративно-функціонального ресурсу, а передусім від усе тих же фінансових можливостей держави та її соціально-економічних пріоритетів. Структура та обсяги видатків державного бюджету 1925/26 р. свідчили про те, що фінансування оборони країни у 3 рази перевищувало бюджетне асигнування промисловості [33, 76–77]. Уряд УСРР фактично не впливав на формування військово-політичної доктрини, але відчував її деструктивний вплив на економічний розвиток республіки, тому домагався фіксованих джерел наповнення власного бюджету, відтак і розмежування відповідних бюджетних повноважень між центром та “окраїнами”. Наприклад, 26 місцевих трестів, корегуючи власні плани промислового будівництва, копіювали їхню структуру, однак дозволили собі витратити на потреби місцевої промисловості половину її гуртового прибутку [34, 1]. Раднарком УСРР наполегливо доводив центральним органам думку про конституційне право республіки вносити зміни до плану фінансування промисловості, а не ВРНГ СРСР, однак регулятивні функції зосереджувалися у Москві. Так, у березні 1927 р. Раднарком СРСР доручив НКФ СРСР внести зміни до діючого закону про бюджетні права союзних і республіканських органів влади, розглянувши пропозиції з місць. Республіканський уряд, починаючи з червня 1926 р., просив залишити для доходної частини бюджету 99% надходжень від с/г, промислового та відприбуткового податків, стягнутих на території УСРР. Союзний уряд погодився з самою ідеєю, однак залишив на власні потреби 10%, а не один відсоток, від двох останніх форм податків [35, 4]. Положення про бюджетні права було прийнято 25 травня 1927 р., яке затвердило цей факт, долучивши до республіканської доходної частини відрахування від загальносоюзних державних позик, але центр залишив за собою акцизний збір. Ухвалені принципи формування фінансових джерел бюджету зафіксували упосліджене ставлення до асигнування республіканської промисловості, яке було недостатнім. Саме на цю обставину звертало увагу Постпредство УСРР у Москві, надіславши 28 травня 1929 р. українському уряду проект чергових змін до закону про бюджетні права [36, 13–17]. Центральні установи пообіцяли республіканському урядові компенсацію видатків, які були витрачені після затвердження єдиного державного бюджету, але зберегли відсотки податкових відрахувань, встановлених ще у 1927 р.

Права і повноваження українського уряду, особливо щодо фінансування промисловості державним коштом, були декларативними, не вирізнялися сталістю та принциповістю, бо кожного разу переглядалися центром, почасти ігнорувалися ним. На цю обставину звертав увагу М. Волобуєв, опублікувавши відому статтю на сторінках журналу “Більшовик України” [37, 42–63]. Проблема полягала у невідповідності між питомою вагою української промисловості у загальносоюзному виробництві та її фінансовим забезпеченням. За підрахунками П. Фоміна, вивіз із УСРР до радянської Росії суттєво перевищував частку українського експорту. На північ вивозили 34,2% с/г та 65,8% промислової продукції, 44,6% цукру. Аналізуючи основні напрямки перспективного плану розвитку промисловості, розробленого у 1926 р. Особливою нарадою з відновлення основного капіталу промисловості, учений вказав на частку України серед наступних галузей: 38% союзної металопромисловості, 44% цементної, 50% каолінової, від 51 до 81% керамічної, 80% цукрової, 18% тютюнової, 60,3% махорочної, 80% хімічної, 35% скляної, 50% залізорудної та 77,3% кам’яновугільної [38, 24–26]. Такою бачилася йому участь України у загальносоюзному господарському комплексі. А на переконання члена президії ВРНГ УСРР Л. Бенчіна, у березні 1927 р. в Україні вироблялося 70% металу, видобувалося 72% вугілля та 82% цукру [11], а в серпні – 75% вугілля, 70% чавуну та 57% сталі [39]. Промислова продукція вироблялася на заводах, підпорядкованих загальносоюзним та республіканським трестам.

Матеріально-технічне та фінансове забезпечення промисловості в УСРР, враховуючи загальний економічний розвиток країни, виявилось дуже напруженим, особливо за рахунок державного бюджету. У жовтні 1925 р. пленум Ради з’їздів державної промисловості і торгівлі СРСР розглянув питання про її фінансування, констатувавши брак належних коштів, тому визнав доцільним створення товариств, але не акціонерних. Повноважне представництво УСРР у Москві повідомило 28 листопада 1925 р. президію ВРНГ УСРР про радикальну кореляцію плану капітального промислового будівництва союзним відомством. Вражають

не абсолютні цифри фінансування промисловості, а пропорції бюджетного асигнування, позики, участі ВРНГ, комерційного та короткотермінового банківського кредиту, а також власних коштів промислових підприємств. Приміром, згадані кредити у 3,5 рази переважали бюджетні кошти, а державна позика була на 30 млн крб вищою від них. Вражала частка банківського кредиту, як у першому, так і другому варіантах капіталовкладень. Вона у 4,5 рази перевищувала так зване бюджетне фінансування.

Реальне, а не віртуальне фінансування українських трестів та промислових підприємств у 1920-х рр., було набагато скромнішим від прогнозів і планів. Отак, Південнорудний трест, продукція якого (марганець, залізна руда) становила важливу статтю експорту, мав у грудні 1925 р. загальне фінансування у розмірі 6,9 млн крб, із них половину бюджетних коштів становила позика, а решту банківський кредит. Трест "Хімвугілля" мав близько 10 млн крб державного фінансування, з них 25% становили кошти державного бюджету, але дефіцит сягав 3,4 млн крб [40, 3–9]. Покрити його за рахунок власного прибутку було неможливо, адже він становив близько 8% загальної суми асигнувань, тому сподівалися на отримання банківського кредиту та позик держави. Південмаштрест мав у 1926/27 р. збитків 1,1 млн крб, а також 3,8 млн крб банківського боргу [41, 4]. Зокрема, 20 березня 1926 р. президія ВРНГ УСРР розглянула фінансовий стан українських трестів і визнала його "важким", тому що кожен мав борг за векселями та банківським кредитом. Виявилось, що Південмаштрест та Укрсільмаштрест "відчували великі фінансові труднощі", яким було "зрізано" кредити протягом першого кварталу. На початку січня 1926 р. ВРНГ УСРР просила правління Держбанку перенести погашення боргу Маслотресту, тому що його сума 300 тис. крб дорівнювала загальному комерційному прибутку об'єднання. Уряд, враховуючи скрутне фінансове становище трестів, дозволив їм поширення позичкових облігацій, але на конкретне будівництво. Так, Укршкіртрест просив 4 млн крб із 24% річних для будівництва взуттєвої фабрики у Харкові на 1,4 млн пар взуття, але за умови, що вона залишатиме за собою 80% прибутку протягом 4,5 років [41, 12]. На таких засадах, але з різними сумами позики, зверталися республіканські трести – Фарфор-фаянс-скло, Укрсільмаштрест, продукція яких мала попит, особливо плуги металевих заводів Запоріжжя. 10 квітня 1926 р. Українська економічна нарада при РНК УСРР просила В. Межлаука [42] видати двом республіканським трестам – Південмаштресту та Укрсільмаштресту, крім відпущених лімітів, 4,8 та 3,8 млн крб кожному. Того ж самого місяця виникла колізія між Харківським окрфінвідділом та правлінням тресту Південсталі. Справа торкалася невірною стягнення податку з прибутку 1923/24 р., котрий становив не 9,9 млн крб, як його вираховували у тресті, а 13,5 млн крб, відтак податок мав скласти 1,1 млн крб [40, 58]. Зазначимо, що тоді лише на житлове будівництво для робітників заводів цього тресту витрачали 8 млн крб, що становило третину відпущених коштів ВРНГ СРСР на соціально-житлове будівництво.

Наявність банківського боргу серед підприємств республіканських та загальносоюзних трестів свідчила про недостатність власних коштів, а також про нерівномірність розподілу бюджетних асигнувань. Отак, у 1926/27 р. провідні республіканські трести (Південнорудний, Укрсільмаштрест, Укрселікаттрест, Фарфор-фаянс-склотрест, Укрспиртотрест, Хімвугілля, Укртабакотрест, Укрмахоротрест, Укртекстильтрест, Укршкіртрест, Укрлістрест та ін.) були "вексельними боржниками", бо отримали 45,5 млн, а погасили лише 9 млн крб. Загальносоюзні трести (Донвугілля, Південсталь, Південмаштрест, Електротрест, Коксобензол, Сахаротрест, Центроспирт) мали тоді 70,2 млн крб банківського боргу [22, 1]. Станом на 1 травня 1927 р. республіканська трестована промисловість заборгувала за векселями 44 млн, а кредитами банків 63 млн крб, загальносоюзні трести в Україні – 125 млн вексельного та 130 млн банківського боргу відповідно [43, 12]. Державна промисловість у 1925–1928 рр., судячи з даних її кредитування, якими користувався нарком фінансів СРСР М. Брюханов, неухильно збільшувала суми короткотермінових і довготривалих кредитів. На долю промисловості припадало у 1925 р. 42,7%, у 1928 р. 53% від загальної суми короткотермінового кредитування, а загалом 42,8% у 1925 р. та 48,2% суми банківського кредитування у 1928 р. [44, 72–73]. Цифри асигнувань свідчать про очевидний пріоритет фінансування державної промисловості, а, з іншого боку, про її неспроможність до самофінансування, але з причин організаційно-функціональних, тобто управлінських.

Від кредитування залежав розвиток промисловості, хоча від централізованого перспективного планування значно більше. 30 травня 1927 р. комісія ВРНГ СРСР, розглядаючи 5-річний план розвитку промисловості, визнала недоцільним будівництво в УСРР тракторних заводів, тому що відбувалося проектування Сталінградського тракторного заводу [45]. Професор П. Фомін, аналізуючи стосунки між республіканською та союзною ВРНГ стосовно промислових планів, підкреслював наполегливу і постійну "...боротьбу за "долю" української промисловості серед загальних лімітів Союзу" [46]. Для отримання "лімітів", як зазначав ще один фахівець у галузі економіки – В. Введенський, республіканські планові установи мали надати Держплану СРСР контрольні цифри розвитку промисловості на п'ятирічку [46, 5–16]. На долю союзної промисловості припадало 73%, а республіканської 27% усіх бюджетних витрат [18, 88], але питома вага фінансування безпосередньо українських підприємств посідала 8,3%, РСФРР 17,3% [18, 78]. Уряд УСРР просив у вересні 1927 р. 193 млн крб для капітального будівництва в українській металопромисловості, але ВРНГ СРСР зменшила її до 135 млн крб [48]. Видатки республіканських трестів становили тоді 5,4 млн крб, а виробництво їхньої продукції – 68,3 млн крб [49]. Отже, існуюча система планування та управління промисловістю також впливала на обсяги і пріоритети фінансування, унеможливаючи самостійний перерозподіл коштів.

Промисловість поступово відбудовувала виробничий потенціал, але прибуток її підприємств так і не став основним джерелом фінансування. У 1927/28 р. поповнення бюджету за рахунок доходів промисловості поступалося у 2,5 рази порівняно з видатками державної казни [44, 13]. Судячи з "Пояснювальної записки" до державного бюджету СРСР на 1928/29 р., на фінансування промисловості передбачалося 939,2 млн крб, із них на потреби республіканської – 196,5 млн (РСФРР перепало 112 млн крб., а Україні – лише 36 млн) [50, 97]. Разом фінансування промисловості посідало тоді 12,2% загальної суми державного бюджету країни. Нарком фінансів М. Брюханов зазначав, що на потреби державної промисловості виділялося 2,7 млрд крб, із яких 1,2 млрд становили власні кошти промисловості, мільярд давав бюджет, а 500 млн крб – банки [44, 42]. Видатки республіканської промисловості виглядали скромніше. В Україні, промисловість якої дуже залежала від імпортного обладнання, на її фінансування було передбачено 24,2% бюджетних коштів [51, 18], тобто 56,2 млн крб, а промислова валова продукція становила тоді 238,2 млн крб [52, 45]. Збільшення питомої ваги власних коштів можна пояснити зростанням промислового виробництва, відновленням його дореволюційного потенціалу, але наприкінці 1920-х рр. дуже активізувалася фіскальна складова. Так, за 5 місяців 1929/30 р. до бюджету надійшло 226,7 млн крб, зокрема й 54 млн крб промислового податку з 180,2 млн крб його річного обсягу [52, 67]. За чотири бюджетних роки поспіль, починаючи з 1925/26 і завершуючи 1928/29 р., видатки на державну промисловість виросли у 4,7 рази [44, 44]. Українська промисловість збільшила бюджетне фінансування за ці роки у 4,6 рази [53].

Висновки

Отже, проаналізувавши документи і матеріали, які стосуються реформування системи управління промисловістю та джерел її фінансування, зазначимо факт наявності організаційно-функціональної залежності між ними. Децентралізація повсякденної господарської діяльності трестів та окремих заводів, але зі збереженням жорсткої вертикалі централізованого планування та управління промисловими підприємствами, унеможливила їхнє повноцінне бюджетне забезпечення, тому що відбувався не лише перерозподіл провідних галузей промислового розвитку між республікою та центром, а й зосередження фінансових потоків у Москві. Загальносоюзні трести в УСРР користувалися привілейованим статусом, отримували краще фінансування, а продукція Південстали та Донвугілля у рази перевищувала вартість продукції усієї республіканської промисловості.

Майже до середини 1920-х рр. основним джерелом фінансування промисловості був державний бюджет, а протягом другої половини 1920-х рр. стало банківське кредитування, яке у 3–5 разів перевищувало асигнування з казни. Промисловість виявилася неспроможною до самофінансування. Хоча переважна частина провідних галузей була переведена на госпрозрахунок, але податкові органи й надалі стягували промподаток, спрямовуючи його на різні потреби господарства, зокрема й десяту частину до Москви.

Кредитний борг трестів перед банками став характерною ознакою їхньої господарської діяльності. Документи і матеріали свідчать про те, що фінансування республіканської промисловості не відповідало її ролі і місцю у загальносоюзному промисловому комплексі. Причиною такого упослідженого ставлення до неї було збереження статусу об'єднаних наркоматів в УСРР (Наркомфін, ВРНГ), а, з іншого боку, централізоване обмеження самостійної фінансової політики українського радянського уряду. На союзню промисловість витрачалося дві третини державного бюджету, а на республіканську більше чверті, однак частка України становила понад 8%. Загалом, враховуючи збільшення фінансування промисловості за 1926–1929 рр. майже у 5 разів, можна констатувати історичний факт пріоритетності цієї базової галузі господарства країни, однак питома вага бюджетних коштів виявилася недостатньою. В окремих трестах бюджетні кошти становили четверту частину їхнього фінансового забезпечення. На таких засадах відбувалося прогнозування бюджетного фінансування української промисловості наприкінці 1920-х рр. Промислово-фінансові плани, розроблені ВРНГ УСРР та подані Постпредством УСРР у Москві до союзних установ, ретельно розглядалися та обов'язково підлягали значному скороченню капіталовкладень на розширення матеріально-технічної бази нових підприємств.

Завершити відбудову промислового потенціалу України довоєнного рівня, незважаючи на прогнози, плани та концентрацію фінансових ресурсів, не вдалося, хоча на середину 1920-х рр. було досягнуто маже 40%, а наприкінці 1920-х рр. більше двох третини. Важка промисловість не досягла довоєнного рівня, але окремі галузі відтворили виробничі потужності, використовуючи переважно кошти державної казни, бюджету та меншою мірою власні.

Список використаної літератури

1. Бухарин Н.И. Новый курс экономической политики (печатается как руководство партработникам) / Николай Бухарин. – Томск, 1921.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 34, оп. 11, спр. 115.
3. Там само. – Спр. 1168.
4. Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України (далі – ЗУУ України). – 1927. – № 7.
5. Торгово-промышленная газета. – 1927. – 7 января.
6. Там же. – 12 января.
7. Там же. – 15 января.
8. Там же. – 29 января.
9. Там же. – 20 февраля.
10. Там же. – 1 февраля.
11. Там же. – 2 марта.
12. Там же. – 22 февраля.
13. Там же. – 27 апреля.
14. ЗУУ України. – 1927. – № 6.
15. Там же. – № 24.
16. Там же. – 1928. – № 18.
17. Торгово-промышленная газета. – 1927. – 18 января.
18. Индустриализация СССР. 1926–1928 гг. Документы и материалы. – Москва, 1969.
19. Год работы правительства СССР (Материалы к отчету за 1924–25 бюджетный год) / Под общ. ред. Н.П. Горбунова и А.В. Стоклицкого. – Москва, 1926.
20. Рыков А.И. Хозяйственное положение советских республик и очередные задачи экономической политики / А. Рыков. – Москва, 1924.
21. ЦДАВО України. – Ф. 34, оп. 11, спр. 3033.
22. Там само. – Оп. 12, спр. 1119.
23. Там само. – Спр. 1130.
24. Украинский экономист. – 1927. – 15 мая.
25. Хозяйство Украины. – 1928. – № 1.
26. ЗУУ України. – 1928. – № 8.
27. Пояснювальна записка до державного бюджету Української Соціалістичної Радянської Республіки на 1926–1927 бюджетний рік. – Харків, 1926.
28. ЦДАВО України. – Ф. 1, оп. 2, спр. 3294.
29. Раевский А. Реализация государственного и местного бюджета на Украине / А. Раевский, А. Запороженко // Хозяйство Украины. – 1926. – № 5–6.
30. Украинский экономист. – 1927. – 24 июня.
31. Там же. – 27 июля.

32. Хозяйство Украины. – 1926. – № 5 – 6.
33. Брюханов Н.П. Государственный бюджет Союза ССР на 1925/26 г. и хозяйственное строительство / Н. Брюханов. – Москва, 1926.
34. ЦДАВО України. – Ф. 30, оп. 1, спр. 6510.
35. Там само. – Ф. 34, оп. 1, спр. 5230.
36. Там само. – Ф. 30, оп. 2, спр. 4813.
37. Волобуєв М.С. До проблеми української економіки / М. Волобуєв // Більшовик України. – 1928. – № 3. – С.42–63.
38. Фомин П. Перспективный план украинской промышленности (Методология. Предпосылки) / П. Фомин // Хозяйство Украины. – 1926. – № 2–3.
39. Украинский экономист. – 1927. – 6 августа.
40. ЦДАВО України. – Ф. 34, оп. 11, спр. 3303.
41. Там само. – Спр. 3312.
42. Межлаук Валерій Іванович (1893–1938), народився в Харкові, латиш, начальник Головного управління металеві промисловості ВРНГ СРСР (1924–1931), заступник голови Держплану СРСР, нарком машинобудування, заступник голови РНК СРСР. Репресований у 1928 р. Див.: Государственная власть СССР. Высшие органы власти и управления и их руководители. 1923–1991 гг. Историко-биографический справочник. – Москва, 1999. – С. 414.
43. ЦДАВО України. – Ф. 34, оп. 12, спр. 1123.
44. Брюханов Н.П. Хозяйственный подъем Советского Союза и его финансовая база / Н. Брюханов. – Москва, 1929. – С. 72–73.
45. Торгово-промышленная газета. – 1927. – 31 мая.
46. Там же. – 5 июня.
47. Хозяйство Украины. – 1928. – № 3.
48. Украинский экономист. – 1927. – 2 сентября.
49. Там же. – 19 июня.
50. Объяснительная записка к проекту единого государственного бюджета СССР на 1928–1929 бюджетный год (октябрь 1928 г. – сентябрь 1929 г.), одобренному СНК СССР 16 ноября 1928 года. – Москва, 1928.
51. ЦДАВО України. – Ф. 30, оп. 2, спр. 4817.
52. Там само. – Спр. 4893.
53. Підраховано: Пояснювальна записка до державного бюджету Української Радянської Соціалістичної Республіки на 1926–1927 бюджетний рік. – Харків, 1926. – С. 32; ЦДАВО України. – Ф. 30, оп. 2, спр. 4893. – Арк. 45.

Надійшла до редакції 27.10.2011

Затверджена до друку 20.01.2012

Аннотация. *Чеберяко О.В. Источники финансирования государственной промышленности в УССР второй половины 1920-х гг.: приоритеты бюджетной политики. Освещено финансирование государственной промышленности союзного и республиканского подчинения за счёт государственного бюджета и банковского кредитования во второй половине 1920-х годов. Показано, что финансирования республиканской промышленности не отвечало её роли и месту в общесоюзном промышленном производстве.*

Ключевые слова: *промышленность, источники финансирования, доходы, бюджет, налоги, Украинская ССР*

Summary. *Cheberyako O.V. Sources of financing the state industry in the Ukrainian SSR in the late 1920s.: priorities of budget policies. The financing the state industry of union and republican subordination at the expense of the state budget and bank lending in the late 1920s is considered. It is shown that the financing the republican industry didn't correspond to its role and place in All Union industrial production.*

Key words: *industry, sources of financing, income, budget, taxes, the Ukrainian SSR*

